

RONALD VAN GENABEEK, EDDIE NIJHOF EN
FREDERIKE SCHIPPER (RED.)

STAD OP DE SCHOP
40 JAAR ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK
IN 'S-HERTOGENBOSCH

Woudrichem (Pictures Publishers) 2019, 742 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 92576 24 8,
€ 39,90

RANJITH JAYASENA

GRAAF- EN MODDERWERK
EEN ARCHEOLOGISCHE STADS-
GESCHIEDENIS VAN AMSTERDAM

Utrecht (Matrijs) 2020, 304 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 5345 565 4.

Van twee van Nederlands voornaamste historische steden verscheen onlangs een archeologische stadsgeschiedenis. Over 's-Hertogenbosch handelt het vuistdikke publiëksboek *Stad op de schop*, geschreven door een team van vijf auteurs die allen werkzaam zijn of waren bij de gemeentelijke archeologieafdeling van

Erfgoed 's-Hertogenbosch. De totstandkoming van dit boek gaat terug tot 2006, toen de eerste stadsarcheoloog Hans Janssen het plan opvatte om vóór zijn pensionering de resultaten van onderzoek dat sinds 1977 door de gemeente was uitgevoerd te publiceren.

Over Amsterdam verscheen onder de titel *Graaf- en*

modderwerk de handelseditie van het proefschrift van Ranjith Jayasena, waarop hij in 2019 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde. Jayasena begon zijn onderzoek in 2012 naast zijn reguliere werk als archeoloog bij Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam.

Er zijn nog maar weinig archeologische overzichtsstudies over Nederlandse steden gepubliceerd. Over zowel 's-Hertogenbosch als Amsterdam, waar al sinds de jaren 1970 een gemeentelijk archeoloog werkzaam is, verschenen vele boeken en rapporten, maar publieksstudies gericht op synthese en overzicht zijn zeldzaam. Voor 's-Hertogenbosch gold lange tijd het onder redactie van Janssen verschenen *Van bos tot stad* (1983) als standaardwerk. Voor Amsterdam bestaat het recenter door Jerzy Gawronski geschreven *Amsterdam ceramics* (2012), waarin onder meer een nieuwe typochronologie van het Amsterdamse aardewerk wordt geïntroduceerd die de oudere, deels foutieve aardewerkdateringen uit de tijd van stadsarcheoloog Jan Baart vervangt.

De hoofdvraag die Jayasena in *Graaf- en modderwerk* stelt, is op welke wijze archeologische kennis over de ondergrond vanuit een integrale benadering met andere bronnen bijdraagt aan het beeld van de stadsontwikkeling van Amsterdam. De nadruk ligt daarbij op de continue praktijk van ophogen en aanplempen, die voor de ontwikkeling van een stad in het Hollandse veengebied noodzakelijk was. De hoofdvraag is uitgesplitst in twee deelvragen: in hoeverre zijn de gegevens over ophogingslagen van toegevoegde waarde voor het beeld van de ruimtelijke ontwikkeling, en welke inzichten in de ontwikkeling van de materiële cultuur kunnen archeologen ontlenen aan het in deze lagen aangetroffen afval, met name het aardewerk?

Het boek begint met een inleidend hoofdstuk en een hoofdstuk over de (reconstructie van) hoogtes van water en land in het verleden. Daarna volgen vijf hoofdstukken die zijn gebaseerd op het chronologische raamwerk in *Amsterdam ceramics*: een stormachtige start (1175-1225), de jonge stad (1225-1350), de middeleeuwse stad (1350-1578), de systematische stad (1578-1800) en de moderne stad (1800-2000). Binnen de hoofdstukken komen verschillende onderwerpen aan bod. Omdat dit niet altijd in dezelfde volgorde gaat, is de lijn van het verhaal voor de algemeen geïnteresseerde lezer af en toe wat moeilijk vast te houden. Zeer verhelderend zijn wel de vele kaartjes en profielen van opgravingen die door een uniform kleurgebruik vergelijkingen van sites kunnen vergemakkelijken. Lastig is daarbij echter dat veel kaarten niet zijn voorzien van een legenda, waardoor het soms alsnog onnodig veel tijd vergt om uit te vogelen wat er precies staat afgebeeld.

Inhoudelijk biedt *Graaf- en modderwerk* boeiende nieuwe perspectieven op met name de oudste geschie-

denis van Amsterdam. Zo slaagt Jayasena erin op basis van archeologisch aangetoonde sloten en historisch kaartmateriaal een overtuigende reconstructie te maken van het middeleeuwse ontginningssysteem aan weerszijden van de Amstelmonding, waarbij kavels met een standaardbreedte van dertig roeden (circa 110 meter) zijn uitgegeven. Minder overtuigend, maar evengoed prikkelend, is zijn theorie naar aanleiding van de archeologische observatie dat de oudste sites op de westoever van de Amstel zijn verschoven van direct langs de Amstel in de periode 1175-1225 naar meer landinwaartse, binnendijkse locaties vanaf 1225. Jayasena gaat ervan uit dat de oudste bebouwing is weggeslagen bij stormvloed in 1214 en/of 1219 en dat men zich nadien verder van de Amstel heeft gevestigd, op de oeverwal die nog verder werd opgehoogd met terpen.

Ook met betrekking tot de ontwikkeling van de jonge stad (1225-1350) geeft de archeologische focus op ophogingen en landwinning verhelderende inzichten. Op de westoever van de Amstel zijn enkel individuele huisterpen opgegraven, die door frequente ophoging en uitbreiding aaneengroeiden tot een terpenlint (de Nieuwendijk). Op de oostoever verliep de ontwikkeling veel systematischer; deze lijkt centraal te zijn aangestuurd. Vanaf het midden van de dertiende eeuw werd een dijk (Warmoesstraat) aangelegd met bebouwing aan de landzijde. Rond 1300 werd de gehele dijk opgehoogd, waarbij alle bebouwing werd gesloopt en nadien teruggebouwd op dezelfde percelen. Voor de vroege stedelijke ontwikkeling van de oostoever houdt Jayasena de heren van Amstel verantwoordelijk, van wie bekend is dat hun grondbezit zich vooral daar concentreerde.

Beide wijzen van 'graaf- en modderwerk', individueel en georganiseerd, kwamen ook in de latere stadsontwikkeling veelvuldig naast elkaar voor. Aanvankelijk werd voor het grondwerk vooral een combinatie van klei- en veenzoden gebruikt, plaatselijk vermengd met mest of afval en vaak versteefd met rietmatten of soms met houtconstructies. Vanaf de vijftiende eeuw begint op kleine schaal ook het ophogen met zand, terwijl het verdwijnen van mest als ophoogmateriaal aan het einde van de veertiende eeuw aangeeft dat agrarische elementen in de stad marginaal zijn geworden. Bij de grote stadsuitbreidingen uit de late zestiende en de zeventiende eeuw werd het grondwerk aangestuurd door de stad en gecombineerd met vuilophaal. Hierdoor werd stedelijk afval een vast ophoogmateriaal. Pas vanaf de negentiende eeuw gebruikte men hiervoor zand, dat werd aangevoerd vanuit het Gooi of vrijkwam bij de aanleg van het Noordzeekanaal.

De voornaamste bronnen voor Jayasena's onderzoek, naast het bestaande historische kaart- en bronnenmateriaal, zijn de vele opgravingen die in de binnenstad van Amsterdam hebben plaatsgevonden. Zeer belangrijk daarbij is dat sommige eerdere opgravingen voor

het eerst (beter) zijn uitgewerkt. Bovendien zijn met behulp van koolstof- of dendrochronologische dateringen nieuwe inzichten verkregen in de chronologie van de stadsontwikkeling. Een spectaculair voorbeeld is de C14-datering van een man die begraven lag in een boomkistgraf dat in 1963 werd gevonden onder de Oude Kerk. Het skelet is gedateerd tussen 1150 en 1215 en daarmee is dit in één klap de oudste directe aanwijzing voor menselijke aanwezigheid aan de monding van de Amstel.

De integrale werkwijze die Jayasena voorstaat komt het beste tot uiting in de hoofdstukken vijf en zes, wanneer hij vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw de archeologische gegevens kan combineren met kaartmateriaal en historische bronnen. Zo behandelt hij uitgebreid de bebouwde weren ten westen van de stad (de latere Jordaan), de aanplantingen in de Amstel ter plaatse van het latere Waterlooplein en de verkaveling en landwinning op Uilenburg, Marken en Rapenburg. Ronduit fascinerend is een gemonteerde foto waarvan de onderzijde een opgraving uit 2011 van een steeg op Marken toont en de bovenzijde de bebouwing aan diezelfde steeg in 1899, inclusief een meisje dat vanuit de deuropening nieuwsgierig lijkt te kijken naar de archeologen voor haar deur.

Uiteraard zijn er ook wel kritische noten te plaatsen. Zo is het maar zeer de vraag of de door Jayasena opgevoerde stormvloed van 1214 en 1219 ook rond de Amstelmonding tot overlast hebben geleid. Verder is het opvallend dat hij uitgaat van een gelijktijdige aanleg van de Achterburgwallen in de jaren 1380, terwijl de Oudezijds Achterburgwal al in 1367 wordt genoemd (Oorkondenboek Amsterdam, nr. 250). Ook de opmerkelijk vroege datering van het Amsterdamse proto-steengoed (vanaf 1175) uit *Amsterdam ceramics* houdt Jayasena aan, terwijl dat aardewerktype nergens anders in Nederland wordt gedateerd als ouder dan 1200 of 1225. Voor de datering van de dam gaat hij tenslotte nog steeds uit van Fockema Andreae's historische theorie dat deze tussen 1264 en 1275 gelegd moet zijn. Het was interessant geweest als Jayasena had geprobeerd om vanuit zijn integrale perspectief meer te reflecteren op die theorie.

Een integrale werkwijze streven ook de Bossche auteurs in *Stad op de schop* na. Doel van dit boek is om de belangrijkste resultaten van alle opgravingen in onderlinge chronologische en thematische samenhang te presenteren in de context van de uit historische bronnen bekende ontwikkeling van de stad. Anders dan bij Jayasena is er geen focus op een bepaald thema; vele onderwerpen komen in meer of mindere mate aan bod, van economie, huizenbouw en infrastructuur tot religie, kleding, eten en drinken en vrije tijd. Het boek is rijk geïllustreerd, met onder meer artistieke impressies van Paul Beex en nieuwgetekende kaarten. De Bossche wethouder Erfgoed durft in zijn voor-

woord dan ook te stellen dat geen enkele Nederlandse stad beschikt over een dergelijk archeologisch overzichtswerk.

Het meer dan zevenhonderd pagina's tellende *Stad op de schop* is verdeeld in negen hoofdstukken, waarvan het eerste een inleiding en het laatste een korte nabeschuiving is. In de zeven hoofdstukken daartussen wordt de stadsgeschiedenis chronologisch en thematisch verteld vanaf de tijd van de neanderthalers tot diep in de negentiende eeuw. De meeste aandacht gaat uit naar de ontwikkeling van de stad tussen 1250 en 1629 (hoofdstukken vier tot en met zeven), die gezamenlijk bijna twee derde van het boek bestrijken. Ook verschillende opgravingen buiten de binnenstad worden behandeld, waardoor er – anders dan bij Jayasena – ook oog is voor ontwikkelingen in het landelijke gebied rondom 's-Hertogenbosch. Achter in het boek staat de lijst met 169 opgravingen waarop het verhaal is gebaseerd en waarnaar in de lopende tekst door middel van groen gekleurde opgravingscodes wordt verwezen. Met behulp van een uitklapbare kaart kunnen de locaties van de opgravingen worden teruggevonden.

In dit uitgebreide en veelomvattende boek vindt iedere historisch geïnteresseerde lezer wel wat van zijn gading. Voor de middeleeuwse stadsgeschiedenis is het bijvoorbeeld interessant wat wordt gezegd over het langlopende debat over het ontstaan van de stad. Hoewel er nog altijd onenigheid is over de vraag wanneer en van wie 's-Hertogenbosch voor het eerst stadsrechten kreeg, was men het er over het algemeen wel over eens dat het onmiskenbaar gaat om een gestichte stad, die op initiatief van de hertog van Brabant is gebouwd in het bos dat behoorde tot zijn domein Orthen. De laatste tijd is er echter meer aandacht voor een alternatieve lezing, die blijkt uit de zestiende-eeuwse kronieken van Simon Pelgrom en Willem Mol (Molius). Hierin wordt 's-Hertogenbosch voorgesteld als gegroeid vanuit een plaats waar op gezette tijden in het jaar mensen naartoe trokken om handel te drijven vanwege de geschikte ligging.

Interessant is dat de archeologische gegevens zo'n prestedelijke fase zeker niet uitsluiten. Op verschillende plaatsen in de binnenstad zijn aanwijzingen gevonden voor activiteiten vanaf het midden van de twaalfde eeuw. De auteurs gaan er dan ook van uit dat de hertog de handel op deze plek is gaan stimuleren en controleren. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw kwam in snel tempo een versterkte handelsnederzetting tot stand die de oudere tol- en muntplaats Vught zou overvleugelen. Door zijn ligging op een hoge zandrug aan de Dieze was 's-Hertogenbosch beter bereikbaar voor schepen vanaf de Maas en bovendien via de Aa ook toegankelijk vanuit het achterland van het domein Orthen.

Voor hertog Hendrik I van Brabant was de jonge stad

een belangrijk bolwerk in de machtsstrijd om het rivierengebied, waar ook naburige heren als de graven van Holland en Gelre trachtten te profiteren van het passerende handelsverkeer tussen het Duitse Rijnland en de Vlaamse steden. De historisch bekende aanval in 1202 van graaf Dirk van Holland op wat in de Egmondse Annalen de ‘vesting Bosch’ wordt genoemd, waarbij ‘oneindig veel buit’ zou zijn gemaakt, roept de vraag op naar het uiterlijk en de status van de nederzetting aan het begin van de dertiende eeuw.

Vanuit archeologisch perspectief kan daarover vooralsnog geen uitsluitsel worden gegeven. De auteurs gaan ervan uit dat de eerste stadsmuur, die bestond uit een combinatie van tuf- en baksteen, pas is gebouwd ná de Hollandse aanval van 1202, en wel in het eerste kwart van de dertiende eeuw. Volgens de genoemde kronieken was echter al in 1185 binnen zeer korte tijd een wal met gracht en drie sterke poorten gebouwd door de oudere Brabantse steden Leuven, Brussel en Antwerpen, na aansporing door de hertog. Bovendien zou ‘na verloop van tijd’ ook een stenen muur zijn gebouwd. Na de aanval van 1202 is volgens de kroniekschrijvers sprake geweest van ‘herstel’ van de stad, inclusief de drie poorten, die opnieuw werden bekostigd door Leuven, Brussel en Antwerpen. Deze gegevens uit de kronieken komen niet aan bod in *Stad op de schop*, waardoor het onduidelijk blijft of de door de archeologen in de periode 1202-1225 gedateerde ‘eerste’ stadsmuur nu werkelijk de eerste muur van de stad was of dat daar nog een oudere fase aan vooraf is gegaan.

Van grote meerwaarde voor het boek zijn verschillende artistieke impressies, gemaakt door Paul Beex op basis van opgravingen en bouwhistorische gegevens. De impressie van de oudste Diezehaven geeft een fascinerend vogelvluchtbeeld van hoe de stad er daar rond 1250 kan hebben uitgezien. Dergelijke impressies zijn meer dan aansprekend beeldmateriaal voor het grote publiek. Ze helpen archeologen en bouwhistorici bij het interpreteren van (opgravings)gegevens, het reconstrueren van grotere stukken stad en het formuleren van kennishiaten. Uiteindelijk wordt in de impressies zichtbaar dat archeologie en bouwhistorie ook beeldende disciplines zijn, die werken met sporen van wat ooit functionerende gebouwen en structuren waren. Een goed voorbeeld is het onderzoek naar de laat-veertiende-eeuwse Vughter- of Pieckepoort, dat re-

sulteerde in een driedimensionale reconstructie die ook op de site van Erfgoed 's-Hertogenbosch te bekijken is.

Bij de voor het boek nieuwgetekende kaarten valt op dat wordt teruggegrepen op de (zand)hoogtekaart die Hoogma en Stekete in 1996 in *'s-Hertogenbosch Waterstad* publiceerden. Die kaart gaf de toenmalige stand van kennis over de hoogste dekzandniveaus in de binnenstad weer. Daarmee verschaft de kaart een indruk van het natuurlijke reliëf rond het ontstaan van de stad aan het einde van de twaalfde eeuw, voorafgaand aan de vele ophogingen die nadien hebben plaatsgevonden. Na bijna 25 jaar onderzoek kan de kaart van Hoogma en Stekete ongetwijfeld verbeterd worden op basis van de vele opgravingen die sindsdien hebben plaatsgevonden. Wellicht is het zelfs mogelijk om paleogeografische reconstructies te maken van oudere (ijzertijd/Romeinse tijd) en jongere bewoningsfasen (middeleeuwse en postmiddeleeuwse ophogingslagen) van de Bossche donk. Een dergelijke verdieping en synthese van beschikbare gegevens over het (pre)stedelijke landschap verschaft *Stad op de schop* niet, terwijl de hoeveelheid beschikbare gegevens in 's-Hertogenbosch daarvoor wel de mogelijkheden biedt. Hopelijk zal de publicatie van dit overzichtswerk leiden tot nader onderzoek, zoals Jayasena dat heeft gedaan voor Amsterdam.

Tot slot kan in vergelijkende zin worden opgemerkt dat Jayasena's boek geschikter is voor wetenschappelijk gebruik vanwege de uitvoerige annotatie, die in *Stad op de schop* beperkt is gebleven. Bovendien heeft het Bossche boek geen index op zaken, personen of straatnamen, die in zo'n groot overzichtswerk niet mag ontbreken. *Graaf- en modderwerk* heeft wel een geografisch register. Uiteraard hangt dit verschil samen met de verschillende doelgroepen van de boeken, maar het is te hopen dat in de toekomst een goede middenweg gevonden kan worden tussen wetenschappelijke verantwoording en publieke toegankelijkheid. Wellicht is daartoe ook een nauwere samenwerking tussen universiteiten en gemeentelijke archeologen nodig, die voor de (stads)archeologie als geheel en het (niet te onderschatten) publiek dat daarin geïnteresseerd is van meerwaarde zou kunnen zijn.

MARCEL IJSSELSTIJN